

Məsihi Təbrizinin təxmisləri

Pəri Hübətova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: hasanlipari@gmail.com

Annotasiya. XVI yüzil Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi Məsihi Təbrizinin yaradıcılığı günümüzədək elmi tədqiqatdan kənar qalmış, xüsusi olaraq araşdırılmamışdır. Şairin zəngin və çoxşaxəli ədəbi irsinin ətraflı şəkildə öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran vəzifələrdəndir. Məsihinin divanı janr baxımından da zəngin və çoxçeşidlidir. Onun istifadə etdiyi janrlar arasında təxmis də xüsusi yer tutur. Bu məqalədə şairin təxmisləri xüsusi tədqiqat obyektinə kimi götürülmüş, onların sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin ortaya çıxarılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Məqalədə Məsihi Təbrizinin özbək şairi Əlişir Nəvaiyə (1441-1501) yazdığı təxmislər haqqında məlumat verilir və onlardan biri geniş şəkildə, bəndlər üzrə araşdırılır. Şairin təxmisin hər bəndinə əlavə etdiyi misralarla Nəvainin qəzəlidən təxmis edilən beytlər müqayisə olunur, hər iki örnək arasındakı ideya-məzmun, dil-üslub, poetik oxşarlıq üzə çıxarılır.

Açar sözlər: Məsihi Təbrizi, Əlişir Nəvai, divan, təxmis, qəzəl, beyt

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 24.01.2024; qəbul edilib – 12.02.2024

Takhmises by Masihi Tabrizi

Pari Humbetova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: hasanlipari@gmail.com

Abstract. The work of Masihi Tabrizi, a representative of the 16th century of Azerbaijani literature, has remained out of scientific research and has not been specifically investigated. A detailed study of the rich and diverse literary heritage of the poet is one of the main tasks facing our literary studies. Masihi's diwan is also rich and diverse in terms of genre. Takhmis also occupies a special place among the genres that he used. In this article, the poet's takhmises are taken as a special research subject and it is aimed to reveal their artistic features. In the article is given information about the takhmises written by Masihi Tabrizi on Uzbek poet, Alisher Navoiy (1441-1501) and one of them is widely investigated by stanzas. The hemistiches added by poet to the stanza of takhmis is compared with the couplets that were written takhmis to the ghazal by Navai and the idea-content, language-style, poetic similarity between both examples is revealed.

Keywords: Masihi Tabrizi, Alisher Navoiy, diwan, takhmis, ghazal, distich

Article history: received – 24.01.2024; accepted – 12.02.2024

Giriş / Introduction

Məsihi Təbrizi irsinin tədqiqi istiqamətində aparılacaq vacib cəhətlərdən biri şairin yaradıcılığında sələf-xələflik münasibətlərinin öyrənilməsidir. Tarixən şairlər öz sələflərinin yaradıcılığından bəhrələnərək orijinal bədii örnəklər qələmə aldıkları kimi, onlara olan heyranlıqlarını ifadə etmək üçün nəzirə, təxmis kimi janrlara müraciət etmişlər. Klassik dövrdə nəzirəçiliyin geniş vüsət almasına baxmayaraq, hər şairə də nəzirə, təxmis yazılmırdı. “Nəzirə yüksək bədii duyuma malik olan, hiss-həyəcanların bənzərsiz ifadəçisi kimi tanınan, fikrini poetik cəhətdən daha orijinal bir üslubda təqdim edən, geniş bir coğrafi ərazidə seçilən və sevilən sənətkarlara yazılır. Bu deyilənləri təxmislərə də aid etmək olar” [6, s.29].

Məsihi Təbrizi də dövrün ənənəsinə sadıq qalaraq Məhəmməd Füzuli, Əlişir Nəvai, Şah İsmayıl Xətayi kimi şairlərin yaradıcılığından bəhrələnmiş, onlara bir sıra nəzirələr yazmışdır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Məsihi Təbrizinin yaradıcılığında Əlişir Nəvai təsiri daha qabarıqdır. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, Əlişir Nəvai təsiri şairin bədii irsinin hər bir hissəsində özünü göstərir. Məsihi Təbrizi əsərlərini Nəvai təsiri olaraq cığatay türkcəsində qələmə almış, lirikasında eyni poetik ünsürlərdən, rədif və qafiyələrdən istifadə etmiş, divanın dibaçəsində şair haqqında heyranedicilik fikirlər irəli sürmüşdür. Lakin şairin Nəvaiyə olan heyranlığı bununla da bitməmiş, qələmə aldığı üç təxmisdən ikisini onun qəzəlləri əsasında yazmışdır.

“Nəzm şeir şəkillərindən biri olan təxmis klassik Şərq ədəbiyyatında geniş biçimdə istifadə olunmuşdur. Təxmis şeir şəkli “beşləmə” anlamını daşıyır. Öncədən şairlər tərəfindən beytlər şəklində yazılmış hər hansı bir mənzumənin hər beytinin önünə eyni vəzn, ölçü və qafiyədə üç misra əlavə olunan şeir şəkli təxmis, bu yaradıcılıq şəkli isə təxmis etmə adlandırılırdı” [3, s.134]. Təxmislərdə hər bəndin beş misradan ibarət olması bir sıra hallarda onun müxəmməs janrı ilə qarışdırılmasına səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, mərhum alim Əlyar Səfərli Məsihi Təbrizi divanını çapa hazırlayarkən şairin təxmislərini “Müxəmməs” başlığı altında vermişdir [5, s.139]. Klassik irslə tanışlıq göstərir ki, hər şairin yaradıcılığında təxmis janrına müraciət edilməmişdir. Bu, yəqin ki, təxmis janrında şeir qələmə almağın o qədər də asan olmaması ilə bağlıdır. Çünki onun özünəməxsus forma və xüsusiyyətləri vardır. “Təxmisdə ilk üç misra şeirin müəllifi tərəfindən yazılır, son iki misra isə başqa bir müəllifin şeirindən olduğu kimi verilir və məzmunca özündən əvvəlki gələn misralarla bağlanır. Bu formanı yaratmaq o qədər də sadə bir proses deyildir. Burada formanı qurmaqla yanaşı, məzmun və ideya xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Bu da təxmis yazan şairdən böyük ustalıq və sənətkarlıq tələb edir” [4, s.2012].

Əsas hissə / Main part

Məsihi Təbrizinin qələmə aldığı təxmislərdən biri Nəvainin

*Ey orozi nasrin, sochi sünbül, qadi shamshad,
Bulbul kibi hajringda ishim nolavu faryad.* [5, s.305]

– beyti ilə başlayan qəzəlinə yazılmışdır. Həmin təxmis filologiya elmləri doktoru Ataəmi Mirzəyev tərəfindən bəndlər üzrə Nəvai qəzəli ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmış, bəndləri təşkil edən misralar arasındakı məna, məzmun, dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından bağlılıq üzə çıxarılmışdır [6, s.28-33].

Məsihi Təbrizinin digər təxmisi isə Nəvainin

*Bir xabar ber, ey sabo, sarvi ravonimdin mening,
Kim kuyar jon loladek sarvi ravonimdin mening.* [2, s.305]

– mətlə beyti ilə başlayan qəzəlinə yazılmışdır. Həmin qəzəlin 7 beytdən ibarət olmasına baxmayaraq, Məsihinin yazdığı təxmisi 6 bənddən ibarətdir. Diqqəti çəkən məqam odur ki, qəzəldə yer alan

*Nosiho, kuygan yurak islang'ali qilmas nihon,
Xud sabo anglatmish elni dostonimdin mening.* [1, s.305]

– beyti Məsihi tərəfindən qələmə alınan təxmisdə yer almamışdır. Bunun səbəbi ilə bağlı isə bir neçə ehtimal ola bilər. Bunlardan birincisi, şairin öz istəyi ilə həmin beyti təxmisinə əlavə etməməsi, ikincisi isə Məsihi Təbrizinin əlində olan əlyazma nüsxəsində qəzəlin 6 beytdən ibarət olması ehtimalıdır. “Belə bir vəziyyət klassik divan ədəbiyyatında məqbul bir hal hesab edilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bir çox sənətkarlar bəyəndikləri hər hansı bir sənətkarın qəzəlinə təxmisi yazarkən onun bir neçə beytini ixtisar da edə bilərdi... Bu baxımdan Məsihinin də Nəvainin qəzəllərini təxmisi edərək bəzi beytləri götürməməsi təsadüfi hal sayılmaya bilər. Başqa bir tərəfdən isə, o da məlumdur ki, orta əsrlərdə hər hansı bir şairin divanında yer alan qəzəllərdə beytlərin sayı müxtəlif əlyazma nüsxələrində fərqli şəkildədir. Ehtimal edilə bilər ki, Məsihinin istifadə etdiyi Nəvai divanındakı qəzəllər altı beytdən ibarət olmuşdur” [7, s.302-303].

Məsihi Təbrizinin qələmə aldığı təxmisdə Nəvaidən götürülmüş beytləri nəzərdən keçirən zaman məlum olur ki, həmin beytlərlə əlimizdə olan 20 cildlik “Əlişir Nəvai. Əsərlərinin tam külliyyatı”nın birinci cildində bir sıra fərqli məqamlar özünü göstərir. Külliyyatda yer alan Nəvai şeirinin ilk beytinin ikinci misrasında verilən “sarvi ravonimdin” ifadəsi Məsihi təxmisində “dağırəvanım” formasında işlədilmişdir. Üçüncü beytdə yer alan “bemor edən xulqi” ifadəsi “uymas idi aləm” kimi verilmişdir. Bundan başqa, külliyyatdakı Nəvai qəzəlinin məqtə beytində yer alan “dog'i ko'nglumdin meningdur, rangi qonimdin mening” misrası Məsihi təxmisində “Dağıkönlümdin nişandur, rəngi qanımdin minim” kimi işlədilmişdir. Söz və ifadələrdə olan bu kimi dəyişikliklərlə bərabər, bir sıra fərqlilikləri də vardır. Bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək:

Nəvai: *Nogahon fikr aylasamkim, ne kishidin ayrumen...* [1, s.305]
Məsihi: *Nagəhan fikr eyləsəm kim, kişidin ayru min.* [5, s. 139]

Nəvai: *Bir nasimekim kelur ul soridin, so'rdum xabar
Ko'ngul otlig' bir g'aribe notavonimdin mening.* [1, s.305]
Məsihi: *Hər nəsimi kim, gəlür ol saridin sorun xəbər.
Bir könül adlıq qərubi-natəvanimdin minim.* [5, s.140]

Nəvai: *Ey Navoiy, maqbarimdin bosh chiqorg'on loladek...* [1, s.305]
Məsihi: *Ey Nəvai, məqbərimdin baş çıxarqan lalənin...* [5, s.140]

Göründüyü kimi, Nəvainin əlimizdə olan qəzəli ilə Məsihinin təxmisi etdiyi beytlər arasında bir sıra fərqli məqamlar vardır. Bu fərqlər Məsihi Təbrizinin əlində olan Nəvai divanının başqa bir əlyazma nüsxəsinin olduğunu söyləməyə əsas verir.

Məsihi Təbrizi təxmisini nəzərdən keçirən zaman məlum olur ki, şairin Nəvai qəzəlinə əlavə etdiyi misralar qəzəllə ideya və məzmun baxımından uyğundur. Belə ki, Nəvai qəzəlinin ilk beytində şair səbəyə müraciət edərək “Ey səbə, sərvirəvanımdan (sərv boylu sevdiyi qız nəzərdə tutulur) bir xəbər ver, çünki canım lalə kimi gizli dağımdan (lalənin bağındakı qara xallar nəzərdə tutulur) yanır” deyir. Şair bu beytdə klassik ədəbiyyatda geniş yer verilən ifadə vasitələrindən istifadə edir. Hicran dərdi ilə yanan aşıq sevgilisindən xəbər gözləyir. Bunun üçün Nəvai klassik ədəbiyyatda işlək olan səbə obrazına müraciət edir. Səbəyə müraciət edən aşıqın öz əhvalını (“küyər can”) verməsi də əbəs yerə deyil. Şair bununla səbanın onun vəziyyətini başa düşməsinə, hiss

etməsinə istəyir ki, səba ona xoş xəbər gətirsin. Seçilən lalə obrazı da beytdə təsadüfi səciyyə daşır. Şair burada lalənin rəngini aşiqin zahiri görkəminə, lalənin içindəki (bağrında) qara xalları isə qəlbindəki qara ləkələrə bənzətmişdir. Məsihi əlavə etdiyi misralarla Nəvainin beytində verilən fikirləri daha da genişləndirmişdir. Sevgilisinə “gül yanaqlı yarım” deyər müraciət edən lirik qəhrəman məşuqədən onun yanına gəlməsini rica edir; o gələcəyi təqdirdə hər yerin gülüstan olacağını söyləyir. Nəvainin “lalə tək yanan canı” ifadəsini Məsihi daha da poetikləşdirərək “ömrünü yanan qızılgül koluna” bənzədir:

*Bardı ta ol sərvi-gülürüxsar yanumdin minin,
Küydü ömrüm gülbüni otluq fəğanimdin minin.
Lütf qıl çün kim gəlürsin gülüstanumdin minin,
Bir xəbər ber, ey səba, sərvi-rəvanumdin minin
Kim küyər can lalə tək daği-nihanumdin minin. [5, s.139]*

Məsihi ikinci bənddə Nəvai qəzəlinin beytindəki fikirlərlə əlaqə yaratmağa çalışmışdır. Nəvainin həmin beytində deyilir: “Birdən fikirləşsəm ki, sən məndən ayrısən, həmin anda canımdan nə keçdiyini bilmirəm”. Məsihi isə əlavə etdiyi üç misrada aşiqi adətindən (qəm dəryasından) çıxaracaq tək bir şeyin sevdiyi gözəl olduğunu söyləyir. Lirik qəhrəman sevgilisinə qəm dağından, hicran odundan qəlbini yandığını eşidəndə təccüblənməməsini bildirir:

*Hər nəfəs daği-qəmü bidadi-hicran otidin,
Küysə gər könlüm, məhəyyür qılmağil, ey həmnışin.
Ni əcəb gülsə könül vəh kim, mini-ənduhgin,
Nagəhan fikr eyləsəm kim, kişidin ayru min
Min bilirmin ni keçər ol ləhzə canumdin minin. [5, s.139]*

Üçüncü bənddə Məsihi sevgilisindən ayrı olan zaman ona qəm odunun nəsib olduğunu, həsrətindən ağlamaqdan canında rahatlıq qalmadığını, qəmdən ağlamaqdan təqətsiz qaldığını söyləyir. Bu bənd də digərləri kimi, məna və məzmun baxımından Məsihinin təxmis etdiyi Nəvai beyti ilə uyğundur. “Əvvəllər mənim fərağımdan aləm yata bilməzdi. İndi zəifliyimdən (halsızlığımdan) həkim də səsimi anlamayıb. Aşiqin ruh halının başqaları tərəfindən başa düşülməməsi təbiidir. Ancaq əvvəllər həkimin özü bilirdi ki, sevgili (aşiq) əzab içində yaşayır. İndi həkimin xəstəliyi anlamaması sevgilinin təccübünü artırır:

*Ayru ol güldin mənqa xari-qəm olmuşdur nəsib,
Qalmayıbdur hicrdin könlümdə aramü şəkib,
Eylə bitab olmuşam qəmdin məni-zari-qərib,
Zə'fdin vəh kim, ünümi fəhm qılmayıbdur təbib,
Gər burun üymas idi aləm fəğanumdin minin. [5, s.140]*

Dördüncü bənddə də əlavə edilən üç misra ilə Nəvai qəzəlinin beyti məna-məzmun baxımından bir-birini tamamlayır. “Hər gələn küləkdən sevgilisini soruşan Nəvai onu könlünün qəribi-natəvanı (zəif qəribi) adlandırır. Məsihi isə beytdəki fikri genişləndirərək aşiqin dərdindən gecələr yata bilmədiyindən, rəhmsiz birini könlünə yoldaş seçdiyindən şikayətlənir:

*Möhnəti-firqətdin uymas gecələr min ta səhər,
Çareyi-kari-məni-bidil qılın, ey dustlər
Həmrəhi buldi könül ol səngdil etgəc səfər,*

*Hər nəsimi kim, gəlür ol saridin sorun xəbər.
Bir könül adlıq qəribi-natəvanımdın minin. [5, s.140]*

Təxmisdə poetik ifadələrlə zənginliyinə görə seçilən bəndlərdən biri beşinci bənddir. Təxmis edilən beytdə gözəlin qaşını oxa bənzədən şair hər tərəfdən ona hicran xəncərinin sancıldığından şikayətlənir. Məsihi isə beytin əvvəlinə artırdığı üç misrada şairin bu fikrini daha da qüvvətləndirərək söz oyunundan istifadə edir, müxtəlif sinonimlərlə fikri gücləndirir. “Hicran xəncəri”ni “neştəri-möhnət” (“dərd oxu”), “qəm navəkləri” (“qəm oxu”) kimi işlədərək bədii sözün gücünü daha da artırmışdır:

*Sancılur gah, neştəri-möhnət köşüldə hər sari,
Gah cani-natəvanum içrə qəm navəkləri,
Vəh nə qəm navəkləri vü qaysı möhnət nəştəri,
Sancılur hər saridin yanımda hicran xəncəri,
Oq kimi ol qaşı yaya bardı yanımdın minin. [5, s.140]*

Poetik ifadələrlə zəngin olan bu bənddə “ox” və “yay” sözləri diqqəti cəlb edir. Öncə qeyd edildiyi kimi, bu sözlər sevgilinin gözəl sifətini, yay kimi qaşlarını göstərmək üçün işlədilsə də, əslində, bu misra digər bir mühüm funksiyanı da yerinə yetirir. Belə ki, lirik qəhrəman çox qısa müddət ərzində sevgilisi ilə görüşərək onu tərk etmişdir.

Sonuncu bənddə də Məsihi əlavə etdiyi üç misranı Nəvainin “Ey Nəvai, qəbrimdən baş qaldıran lalə qəlbimdən, onun rəngi isə qanımdan bir nişandır” məzmunlu beyti ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır. Nəvai beytdə gözəl məcazlar yaratmışdır. Lalənin içindəki qara xalların lirik qəhrəmanın qəlbinin sıxıntısı, ruhunun dərdi, qırmızı rəngin isə aşıqın qanı ilə eyni olması qeyd edilir. Məsihi isə bu ah-nalələrin sevgilisində heç bir təsiri olmadığını göstərir; bu ah və nalələri sevgilisinin sarı üzündəki rəngbərəng jalədə, xalı isə o zalımın (sevgili nəzərdə tutulur) üzündə tapdığını bildirir:

*Ey Məsihi, yoq aña təsiri ahü nalənin,
Vəh nə ahü nalə sarığ yüzdə gülgün jalənin,
Çün şahidi-xalü ləli buldum ol qəttalənin,
Ey Nəvai, məqbərimdin baş çıxarqan lalənin,
Dağı-könlümdün nişandır, rəngi qanımdın minin. [5, s.140].*

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, məlum olur ki, Məsihi Təbrizi yaradıcılığında Əlişir Nəvainin rolu böyükdür. Şair Nəvainin şeirlərini təxmis edərkən vəzn, qafiyə, mövzu-məzmun, poetik zənginlik və s. baxımdan hər bir cəhəti nəzərə alaraq gözəl bədii örnəklər ərsəyə gətirmişdir. Tədqiqata cəlb edilən təxmis Məsihi sənətinin Əlişir Nəvai şeirindən qaynaqlanaraq yaranmış bir örnək kimi də diqqəti çəkir.

Ədəbiyyat / References

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. O‘n jildlik. Birinchi jild. Xazoyin ul-maoniy, G‘aroyib us-sig‘ar (Nashra tayyorlovchlar: H.Sulayman, S.Rafiddinov). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidaği nashriyot-matbaa ijodiy uyi, – 2012.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя (текстни тузувчи: Ш.Шарипов). – Тошкент: Ўзбекистон ССР «Фан»

нашриети, – 1987.

3. Mermer, A. Eski Türk Edebiyatına Giriş. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2006.
4. Məmmədov, V. Sabir Yaradıcılığında Təxmis və Təsdis: Poetik Özəllikləri və Struktur Xüsusiyyətləri. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. – Kış 2021/ 8(4), – s.2008-2018.
5. Məsihi. Divan (tərtib edən: Ə.Səfərli). – Bakı: Elm, – 2012.
6. Mirzəyev, A. Məsihi Təbrizinin Əlişir Nəvai qəzəllərinə yazdığı təxmislər / Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq. Beynəlxalq elmi jurnal. – Bakı: – 2022, № 2.
7. Mirzəyev, A. Özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələri: Əlişir Nəvai və Məsihi Təbrizi / “Alisher Navoiy va XXI asr” mavzusidagi uluslararası konferansı materialları. – Tashkent-Boku: – 2023.

Тахмисы Масихи Тебризи

Пери Гумбатова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: hasanlipari@gmail.com

Резюме. Творчество Масихи Тебризи, представителя азербайджанской литературы XVI века, осталось вне научных исследований и специально не исследовано. Детальное изучение богатого и разнообразного литературного наследия поэта — одна из главных задач, стоящих перед нашим литературоведением. Диван Масихи также богат и разнообразен в жанровом отношении. Тахмис также занимает особое место среди используемых им жанров. В данной статье тахмисы поэта рассматриваются как особый предмет исследования и направлены на раскрытие их художественных особенностей. В статье приводятся сведения о тахмисах, написанных Масихи Тебризи об узбекском поэте Алишере Навои (1441-1501), один из них широко исследован по строфам. Полустишия, добавленные поэтом в строфу тахмис, сопоставляются с двустишиями, написанными тахмис к газели Навои, и выявляется идейно-содержательное, языково-стилевое, поэтическое сходство между обоими примерами.

Ключевые слова: Масихи Тебризи, Алишер Навои, диван, тахмис, газель, двустишие